

Az *-ik* kiemelőjel eredetéről

É. Kiss Katalin

1. Bevezetés¹

Írásomban amellet érvelek, hogy az általános, kérdő és határozatlan névmások és a fokozott melléknevek partitivusi jelentésű *-ik* toldaléka, valamint az *-ik* sorszámnévképző a többes szám 3. személyű birtokos személyjelölőből grammatikalizálódott; eredetileg a *-jUk/Uk* toldalék egyik allomorfja volt.² Az egyes szám 3. személyű *-jA/A* birtokos személyjelölő esetében is megfigyelhető egy hasonló grammatikalizációs folyamat, ez azonban kevésbé előrehaladott; a *-jA/A* toldalék partitivusi funkciója sem formailag, sem jelentéstanilag nem különült el teljesen birtokosi funkciójától, néhány idiomatikus szerkezetet kivéve.

Tanulmányomban arra is kitérek, hogy a birtokos személyjelölő partitivusi toldalékká való átértékelődése az uráli nyelvek tipikus jellegzetessége; a magyarban is megőrződött uráli sajátosság. Kialakulásának feltétele a rejtett névmási birtokos lehetősége; a birtokos személyjelölő partitivusi toldalékká való grammatikalizálódásának kulcsmomentuma a hangalak nélküli pro birtokos eltűnése a szintaktikai szerkezetből.

A cikk a következőképpen épül fel: a 2. rész az *-ik* toldalék mai funkcióival foglalkozik. A 3. rész az *-ik* eredetével kapcsolatos álláspontokat ismerteti. A 4. rész A magyar nyelv történeti nyelvtanának álláspontja (Korompay 1992) ellen érvel, Hegedűs (2014) javaslatára is kitérve, és Simonyi (1895) egy évszázaddal korábbi magyarázatát támasztja alá nyelvtörténeti tényekkel. Az 5. rész a T/3. személyjelölőből partitivusi toldalékká váló *-ik* grammatikalizációs útjának főbb állomásait tekinti át. A 6. rész a *-jA/A* toldalék partitivusi használatát elemzi. A 7. rész az elemzett jelenségek uráli párhuzamaival foglalkozik. A 8. rész összefoglalás.

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2017. *Nyelvelmélet és diakrónia* 3. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest–Piliscsaba. 75–90.

¹ Ez a tanulmány a 112057. számú OTKA-projektum keretében készült. Köszönettel tartozom Rebrus Péternek és a cikk névtelen lektorának rendkívül alapos megjegyzéseikért és hasznos tanácsaikért.

² A birtokos egyeztető toldalékot a szakirodalom egy része birtokos személyragnak, más része birtokos személyjelnek nevezi. A 'birtokos személyjelölő' terminussal a Strukturális magyar nyelvtan III. Morfológia kötete Morfofonológiai jelenségek c. fejezetének (Rebrus 2000) terminológiáját követem.

2. Az *-ik* kiemelőjel a mai magyarban

Az *-ik* kiemelőjel a mai magyarban három – egymással rokon – funkcióban fordul elő. Egyrészt megjelenhet az általános, kérdő és határozatlan névmásokon. Csaknem minden általános és határozott névmásnak van *-ik*-es párja. Például:

<i>minden</i>	–	<i>mindenik, mindegyik</i>
<i>mely</i>	–	<i>melyik</i>
<i>amely</i>	–	<i>amelyik</i>
<i>bármely</i>	–	<i>bármelyik</i>
<i>akármely</i>	–	<i>akármelyik</i>
<i>némely</i>	–	<i>némelyik</i>
<i>valamely</i>	–	<i>valamelyik</i>
<i>egy</i>	–	<i>egyik</i>
<i>más</i>	–	<i>másik</i>

Míg az *-ik*-telen névmások határozatlanok, tárgyként alanyi ragozással járnak, az *-ik*-es változatok határozottak, tárgyas ragozást kívánnak:

- (1) a. Mindent látok.
b. Mindeniket látom.

Az *-ik* toldalékos változatok jelentéstanilag abban különböznek *-ik*-telen párjuktól, hogy partitívusi értelműek; azt fejezik ki, hogy a névmás által jelölt változók a társalgási univerzumban már jelen lévő, ismert, korábban említett vagy a szituációban adott halmaz elemei. Így például a *mindenik, mindegyik* általános névmás csak valamely ismert halmaz elemeire utalhat (2a); generikus értelemben, azaz, olyan kontextusban, amelyben egy egyén lényegi tulajdonságát általánosítjuk a faj egészére, nem használható (2b).

- (2) a. **Mindenik/mindegyik** kollégám elkapta az influenzát.
b. %**Mindenik/mindegyik** ember halandó.

A (3) alatti minimális párban sem cserélhető fel a *bármely* és a *bármelyik*. A *bármely* a *bármilyen*-nel egyenértékű; a *bármelyik* viszont egy kontextuálisan meghatározott halmaz elemeire utal vissza, tehát partitívusi jelentésű:

- (3) a. Lakást keresek; **bármely** megoldás érdekel.
b. Több javaslatom is van; **bármelyiket** választhatod.

Az *-ik* végű kérdő és vonatkozó névmások is partitívusi értelműek. Íme egy-egy tipikus *-ik*-es és *-ik*-telen modern magyar példa a Magyar történeti szövegtárból:

- (4) a. S mely remek osztály, **melyet** itt most én képvisel-ek
 (<http://www.nytud.hu/cgi-bin/pat3h.cgi?zoom=284&session=5833220c39d1Mely>)
 b. Tudja, hogy mikor, **melyik** halfajtát a legjobb fogyasztani.
 (<http://www.nytud.hu/cgi-bin/pat3h.cgi?zoom=19&session=583323a33a1emelyik>)

A (4a)-beli *mely* vonatkozó névmás egy egyetlen individuumot megnevező előzményre (*mely remek osztály*) utal. Ezzel szemben a (4b)-beli *melyik* egy többelemű halmaz elemeire vonatkozik, azaz, a *melyik halfajta* jelentése a *halfajták melyike* kifejezés jelentésével egyenértékű.

Az *-ik* toldalék fokozott mellékneveken is megjelenhet. A középfokú *-ik*-es melléknév a kontextusban vagy a szituációban adott kételemű halmaz egyik elemére, a felsőfokú *-ik*-es melléknév pedig egy többelemű halmaz egyik elemére utal:

- (5) a. A **nagyobbik** szeletet/a nagyobbikat kérem.
 b. A **legnagyobbikat** kérem.

Az *-od/ed/öd* törtszámnevképzőhöz járuló *-ik* toldalékot viselnek a sorszámnevek is: *második, harmadik, negyedik, ötödik*. Esetükben a partitívusi jelentés kevésbé nyilvánvaló; mindenesetre például a *harmadik versszak* egy legalább háromelemű halmaz egyik tagját, a *negyedik versszak* egy legalább négyelemű halmaz egyik tagját jelöli.

3. Korábbi nézetek az *-ik* toldalék eredetéről

Az *-ik* toldalék eredete a XIX. század óta foglalkoztatja a nyelvészeket. Simonyi (1895: 716), majd Melich (1918) úgy vélte, hogy az *-ik* eredetileg T/3. birtokos személyragként funkcionált. A személyes névmási eredetű *-i* képviselte a 3. személyt, a *-k* pedig többesjelként járult hozzá. A T/3. birtokos személyjelölő allomorfiái közül az *-ik* az eredeti; a Halotti beszédben is előfordul:

- (6) mend w szentíi es unuttei cuzicun

Az *-ok/ék/ök/uk/ük* illeszkedéssel keletkezett az *-ik*-ből.

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (Benkő 1967) az *egyik* kapcsán szól az *-ik*-ről; Simonyi és Melich álláspontját átvéve azt állítja, hogy *-ik* végződése azonos az *-uk/ük* T/3. birtokos személyraggal; az *egyik* eredeti jelentése tehát 'egyikük'.

Ezzel szemben Korompay (1992) A magyar nyelv történeti nyelvtanában tisztázatlan eredetűnek mondja az *-ik*-et. Az alábbi érveket sorakoztatja fel Simonyi (1895) és Melich (1918) véleményével szemben:

- i. Az *-ik* azért nem keletkezhetett a T/3. birtokos személyjelből, mert annak szokásos formája az ómagyar korban *-ok/ék/ök* alakú. A kiemelőjel és a birtokos

személyjel hasadása elvileg elképzelhető ugyan, de a fejlődésnek ez az útja nem adatolható. Pontosabban csak szórványosan találhatók erre utaló adatok, például:

(7) mykeppen zenth pal apostol ees mongya **egyek** epystolayaban
(ÉrsK 569)

ii. Az adatok többségében az *egyik-másik* nem birtokos szerkezetben jelentkezik:

(8) Es **egyk masyknak** mondyauala (JókK 83)

iii. Ha az *-ik*-es névmások mégis birtokos szerkezet alaptagjai, nemegyszer birtokos személyjelet vesznek fel:

(9) 1616: kondor ferench hozta bornak **egyke** (RMNy. 2/2: 12)

iv. „Ha a kiindulópont a *kiknek egyik* típusban keresendő, akkor az egyeztető szerkezetet egészen általánosnak kell tekinteni; márpedig ez kevésbé valószínű.” Értelmezésében e megjegyzés arra utal, hogy többes számú birtokos esetén nem általános a többes számú birtokos személyjelölő; a *kiknek egyik* szerkezetnek a mai magyarban sem *kiknek egyikük*, hanem *kiknek egyike* felelne meg.

Korompay említ egy lehetséges alternatív magyarázatot is, de ezt nem fejti ki részleteiben: „Az *-ik* elemnek a T/3. birtokos személyjellel való összekapcsolását a latin minta is sugallhatta” (Korompay 1992: 353).

Korompay 2011-ben ismét visszatért az *-ik* eredetének kérdéséhez, és ekkor már megengedőbb Simonyi és Melich magyarázatával kapcsolatban. Mint írja, a magyart idegen nyelvként tanítva szembesült azzal a ténnyel, hogy az *-ik* toldalékos tárgy mindig határozott ragozást kíván, épp úgy, mint a birtokos személyjellel ellátott tárgy. Ennek fényében az *-ik* morfémanak a T/3. birtokos személyjelből való eredeztetését valószínűbbnek tartja, mint korábban.

Hegedűs Attila (2014) morfológiai tényekkel érvel az *-ik* birtokos személyjelből való eredeztetése ellen: „a T/3. *-ik* személyjele nem lehet eredeti, a személyjelben ugyanis nincs személyre utaló elem, csak tövéghangzó/előhangzó és többesjel. Az *-ik* csak másodlagos, a T/3. személyjel változatai nem nyitódással, hanem záródási tendencia következtében alakultak ki (Benkő 1980: 196–202).” Hegedűs számszerű adatokkal és számos példával bizonyítja, hogy a kódexekben a T/3. birtokos személyjelölő az esetek túlnyomó részében középső nyelvválású. Ez igaz legelső kódexeinkre is, így a Jókai-kódexre (*ew lelkeknek, ruhajokban, ewuelek, ew bewczesegeknek*) és a Münchener kódexre (*azocnac hutvkèt, v zemekèt, v gvlèkezètecben*). A Halotti beszéd T/3. birtokos személyjelölőt tartalmazó adatainak olvasata (*cuzicun, uimadsaguc-mia*) sem szükségszerűen felső nyelvválású. A beszélt nyelvhez közelebb álló regiszterekből származó nyelvtörténeti adatok is hasonló képet mutatnak; a személyjel alsó-középső nyelvválású változatainak gyakorisága mintegy húszszorosa a felső nyelvválású változatokénak. Ezért Hegedűs azt feltételezi, hogy a kiemelő jel a

két ősi latívuszrag, az *-i* és a *-k* összeforrásával, nyomatékosító szerepű raghalmozással jött létre.

4. A Simonyi (1895) álláspontja elleni érvek cáfolata

A nyelvtörténeti tények beható vizsgálatával arra következtethetünk, hogy Korompay (1992) Simonyi álláspontját cáfoló bizonyítékai közül a ii.-iv. pontban felsoroltak nem tarthatók. A Korompay által az i. pontban felsorolt, illetve a Hegedűs (2014) által bemutatott tényekkel kapcsolatban amellett fogok érvelni, hogy összeegyeztethetők Simonyi álláspontjával.

4.1. Valóban nem birtokos szerkezetben jelentkeznek az ómagyar *-ik*-es névmások és számnevek?

Az ómagyar szövegelemleket tartalmazó kereshető Ómagyar korpusz (<http://omagyarkorpusz.nytud.hu/>) lehetővé teszi, hogy az *-ik*-es névmások ómagyar kori előfordulásait nagy számban megvizsgáljuk. Az adatok azt mutatják, hogy míg az *-ik*-telen névmások többnyire módosítóként szerepelnek, valamennyi *-ik*-es névmás kizárólag főnévi kifejezés alaptagjaként fordul elő. Joggal feltételezhető tehát, hogy birtokos szerkezet alaptagját alkotja, melyben a birtokos egy rejtett névmás, azaz *pro*. A rejtett névmás referensét megadó többes számú vagy számnévvvel módosított főnévi csoport kivétel nélkül mindig megtalálható az előző tagmondatok vagy mondatok valamelyikében. Téves megállapítás tehát, hogy a Jókai kódex *Es egyk masyknak mondyauala* mondatában az *egyik-másik* nem birtokos szerkezetben jelentkezik. Birtokos szerkezetben jelentkeznek, csak a birtokosuk egy rejtett névmás, melynek előzménye az *barátok*; erre (a példákban aláhúzással jelölt) előzményre utal vissza az *egyk* és a *masyik* rejtett *pro* birtokosa (és a szintén birtokszóként funkcionáló *medenik* és *medenek* *pro* birtokosa is).

- (10) De mert meglén keuessen valanak az barátok mendenykty kewlewn boczattyauala Castellomokba es falukba ... Mykoron meg tertenuolna az alamyznaua Mendenek mutattyauala bodog ferencznek Es **egyk masyknak** mondyauala (JókK 83)

Jelzői helyzetben az *egyik* és *másik* helyett mindig az *-ik*-telen *elő* vagy *első* és *más* alakokat találjuk:

- (11) a. az **elő** zékèrbèn vèrès louac · a· **mas** zékèrbèn fèkètè louac · a·
harmad zékèrbèn fèier louac · a· negèd zékèrbèn külömb zinö louac
(BécsiK 301)
- b. hol vagyon en **elsew** gyermekem (JókK 23))

Világosan mutatja a *másik* és a *más* eltérő szerepét – az előbbi birtokszó voltát és az utóbbi módosítói státuszát – az alábbi példa is:

- (12) ime mōnal egēb kēttoc alnac vala **eggic** è· fēlq̄l a· folonac mart'an **masic mas** fēlq̄l a· folonac **mas** mart'an (BécsiK 166)

Hasonló a helyzet a többi sorszámnév esetében is: alaptagként, egy többes előzményre visszautaló rejtett névmás birtokszavaként általában *-ik*-kel állnak (13), jelzőként viszont *-ik* nélküli alakokat találunk (14).

- (13) vrunknak hat ŷozagah vala ... **Harmadŷk** az ŷ ŷozagah kŷth aŷanla iudasnak es az fezŷttoknek : **Negŷedŷk** az ŷ ŷstensegeh kŷt aad az ŷoknak meŷorzagban (Könyvecse 25v)

- (14) **Harmad** okert , mert tell'es gonozsaggal, **Neged** okert, mert ellenkōdest zerez isten kōzōtt es ember kōzōtt . **Ōtōd** okert ... (BodK 1r)

Ugyanez a különbség figyelhető meg az általános, kérdő és határozatlan névmások *-ik*-es és *-ik*-telen változatai között is. A *mindenik* mindig rejtett többes számú birtokossal bíró birtokszóként szerepel (15), a *minden* viszont többnyire módosító elem (16).

- (15) Valanac ot vēttetuen hat kō vedrec ... **mēdēnic** foglaluā kēt kōblōt auag harmat (MünchK 86ra)

- (16) mert **minden** orzagok, tartomaŷok, varasok, videkek, varak, nem elegek teneked (BodK 4v)

Birtokszóként funkcionált az ómagyarban a *melyik* is (17); módosítóként kizárólag a *mely* változat fordult elő (18). A (17) alatti példában nemcsak a *melyik* birtokszó pro birtokosa utal vissza a *kēt adōsi* előzményre, hanem az *egyik*, a *másik* és a *monnaik* pro birtokosa is.

- (17) Eg nēminēmō vsorasnac valanac kēt adosi / eggic tartozic uala ŷt ŷaz penzēl / es masic ŷtuēnuēl /Azocnac ke· hog nē volna honnan megadnioc / mŷghaga monnaicnac / azért **mel'p'ic** zērēti ŷtet inkab (MünchK 62vb)

- (18) **Mel'** kōuet mikoron el vōtte volna Alexander (BodK 4r)

Az ómagyar kori határozatlan névmások *-ik*-es változatainak birtokszói szerepét és *-ik*-telen változatainak determinánsi–módosítói használatát a *nēmelyik–nēmely* és a *valamelyik–valamely* példájával illusztrálom.

Némelyik – némely:

- (19) a. Azoc ke· megutalac es èlmenenèc / **nemèl'p'ic** o faluiaba dè
nemel'p'ic o kerèskedeterè (MünchK 27va)
b. **nemel** terekek fa teteyerewl azt orozwa nyzek
(Cantio Petri Berizlo 1515)

Valamelyik – valamely:

- (20) a. hogyha baratoknak **valamelyk** eluezend (JókK 119)
b. hog menden valaki kerest kerènd harminc napiglan **valamel** istèntol
(BécsiK 145)

Kérdés, hogy a (20a) alatti példában is egy rejtett pro névmással alkot birtokos szerkezetet a *valamelyik*, vagy a *baratoknak* kifejezés maga a birtokos. Mivel a T/3. személyjelölő toldalék névmási birtokossal fordulhat elő, feltételezem, hogy a (20a) alatti példában is egy T/3. pro képviseli a belső birtokost; a *baratoknak* a rejtett névmással koindexált adjunktum. Az ómagyarban az efféle szerkezetek hangzó névmási birtokossal is gyakoriak:

- (21) mert è zèrèt tèzn^c vala **prophetacnac o at't'oc** (MünchK 60vb)

A (21)-es példában az *-ok* T/3. személyjelölő az *ő(k)* személyes névmási birtokossal egyezik; a dativusban álló külső birtokos a névmási belső birtokossal koreferens.

4.2. Valóban vehetett fel birtokos személyragot az *-ik*-es elem?

Az ómagyarban erre egyetlen példát sem találunk; Korompay (1992: 353) példája (*kondor ferench hozta bornak egyk-e*) 1616-ból, tehát a középmagyar kor közepe tájáról való. Az *-ik*-es általános és határozatlan névmások *-ek/ük* vagy *-e* birtokos toldalékkal való első előfordulásai a történeti korpuszokban még sokkal későbbiek; nemcsak az Ómagyar korpuszban, hanem a középmagyar Történeti magénéleti korpuszban sem találunk rájuk példát. A Nyelvtudományi Intézet adatbázisaiban az első *mindenike* a Magyar történeti szövegtár 1775-ből származó példája (22), az első *mindenikük* pedig e korpusz 1919-ből való adata (23). Az *-ek/ük* vagy *-e* birtokos toldalékot viselő *-ik*-es határozatlan névmások első előfordulásai még későbbiek.

- (22) Vagyon a' poknak egy pár kezetskején kívül nyóltz lába, mellynek **mindenike** hasonló a' rák-lábhoz
(<http://www.nytud.hu/cgibin/pat3h.cgi?zoom=2&session=587a1e6c1b8amindenike>)

- (23) mégis **mindenikük** valami halhatatlan dacban érezte, hogy...
(<http://www.nytud.hu/cgi-bin/pat3h.cgi?zoom=1&session=587a1e6a1b7emindeniku2k>)

Az a tény, hogy a középmagyar kortól az *-ik*-es névmásokon megjelenhetett a birtokos személyjelölő produktív változata, azt mutatja, hogy a középmagyar kor folyamán az *-ik* toldalék T/3. birtokos személyjelölőből képzővé lett, partitívusi jelentésű képzőként elemződött újra. Az alábbi változás ment végbe:

(24) $[_{DP} \text{ pro}_i \text{ } [_{NP} \text{ minden } -ik_i]] \rightarrow [_{DP} \text{ minden } -ik]$
 $[_{T/3.}] \qquad \qquad \qquad [_{T/3.}] \qquad \qquad \qquad [+part]$

E változás során a *pro* birtokos eltűnt, és az *-ik* toldalék T/3. jegye egy általános partitívusi jeggyé egyszerűsödött. Bár a birtokos eltűntével a birtokos szerkezet megszűnt, megmaradt a névmás határozottsága, azaz, DP kategóriája. A középmagyar korban végbement újraelemzés természetesen nem érv az ellen, hogy az *-ik* eredetileg és még az ómagyar korban is birtokos személyjelölőként funkcionált.

4.3. Miért nem volt általános a *kiknek egyik* szerkezet?

E kérdésre Bartos (2000) alapján adhatunk feleletet. Bartos kiindulópontja az a Melcsuk (1968) nevéhez köthető, Szabolcsi (1992) által felelevenített elmélet, miszerint a birtokszón megjelenő birtoklásjelölő toldalék két elem: egy általános birtoklásjelölő és egy személyrag kombinációja. Különösen nyilvánvaló ez több birtok esetén, amikor az *-i-* birtoktöbbsesítő jel a két morféma közé ékelődik:

<i>kalap-ja-i-m</i>	<i>kalap-ja-i-nk</i>
<i>kalap-ja-i-d</i>	<i>kalap-ja-i-tok</i>
<i>kalap-ja-i-0</i>	<i>kalap-ja-i-k</i>

Mint Bartos kimutatta, személyjegy nélküli birtokos esetén a birtokszó csak általános birtoklásjelölő toldalékot visel, a személyrag hiányzik róla. Ez a helyzet kérdő névmási birtokos, például a *kiknek* esetében is. A személyrag csak személyes névmási birtokos esetén jelenik meg a birtokszón – vö. *kiknek harmada* versus *proi harmad-uki*. Azért nem találunk tehát *kiknek egyik* típusú szerkezeteket, mert az *-ik* toldalék csak személyes névmási birtokos esetén jelenhetett meg, és csak rejtett személyes névmási birtokos esetén értelmeződött át birtokos személyjelölőből partitívusi képzővé.

Valójában az a kérdés, hogy miért fordulhatott mégis elő az ómagyarban a (20) alatti példa *barátoknak valamelyik* szerkezete, azaz, miért találunk szórványosan T/3. egyeztetést nem személyes névmási birtokos esetén is. A (20)-as szerkezet arra vezethető vissza, hogy a datívusi birtokos először ún. külső birtokosként, a belső birtokossal koreferens adjunktumként került be a magyar mondatba – feltehetőleg indo-európai hatásra (Nikolaeva 2002). Amikor e szerkezetben a belső birtokos rejtett névmás volt, a külső birtokos belső birtokosnak tűnhetett; idővel ez vezetett a *-nAk* ragos birtokos belső birtokossá válá-

sához. A (20)-as példában azonban az egyeztetés még névmási belső birtokost jelez.³

4.4. Miért eltérő a főnévi birtokszón, valamint a névmási, sorszámnévi és melléknévi birtokszón megjelenő birtokos személyjelölő magánhangzója?

Korompay (1992) Simonyi (1895) javaslata ellen felhozott érvei közül az i. érv látszik cáfolhatatlannak; Hegedűs (2014) ellenvéleménye is ennek az érvek bővebb, több tényrel alátámasztott kifejtésén alapszik. Az *-ik* személyjelölő valóban ritkán fordul elő főnévi birtokszón, a névmási, sorszámnévi birtokszók viszont többnyire *-ik* személyjelölő toldalékot viselnek. Ugyanakkor vegyük ismét szemügyre az alábbi példát:

- (25) De mert meglen keussen valanak az barátok **mendenykyt** kewlewn boczattyauala Castellomokba es falukba ... Mykoron meg tertenuolna az alamyznaual **Mendenek** mutattyauala bodog ferencznek Es egyk masyknak mondyauala (JókK 83)

E példában az ugyanazon rejtett birtokos birtokszavaként használt *mendenik* és *mendenek* egymásutánja arra enged következtetni, hogy az *-ik* és az *-ek* birtokos személyjelölő felcserélhető volt egymással.

Az a tény, hogy az ómagyarban a főnévi birtokszók az esetek nagy részében *-ok/ék* személyjelölőt, a névmási, sorszámnévi birtokszók viszont többnyire *-ik* személyjelölőt viselnek, nem összeegyeztethetetlen azzal a feltetéssel, hogy az *-ok/ék* és az *-ik* ugyanannak a személyjelölő toldaléknak az allomorfiái. Azt kell feltételeznünk, hogy hasadás történt a két allomorf között; az *-ok/ék* használata főnévi alaptagokra, az *-ik* használata pedig egyéb: névmási, számnévi és melléknévi alaptagokra korlátozódott. Korompay (1992) e lehetőséget azzal vetette el, hogy nem adatolható. Az adatok hiányából azonban az a következtetés is levonható, hogy a hasadás még a nyelvemlékes kor előtt, tehát

³ Egedi (2014) két olyan példát is idéz, melyek ellentmondanak a fenti magyarázatnak:

- (i) az arato-**c** hat-**oc** mégét
the harvester-PL back-POSS.3PL behind
'Behind the harvestmen' (BécsiK 3)
- (ii) ember-**ec** kéz-**ek**-nèc műuèlkedèti
the man-PL hand-POSS.3PL-DAT action-POSS.PL
'The acts of people's hands' (BécsiK 114)

Dativus nélküli lexikális birtokos esetén nem várnánk személyjelölő toldalékot a birtokszón. Feltéve sem szerint az ilyen szórványos adatok annak az átmeneti fázisnak a termékei, melynek során a dativusi külső birtokos beépült a birtokos szerkezetbe. Egedi szerint azonban nem zárható ki annak lehetősége, hogy a birtokszó az ómagyarban a lexikális birtokos mellett is kaphatott személyjelölő toldalékot, és az általános birtoklásjelölő kialakulása másodlagos fejlemény.

az ősmagyar korban vagy az ómagyar kor elején végbement (ugyanakkor nem volt teljes; erre utalnak a tendenciának ellentmondó kivételek).

5. Az *-ik* partitivusi toldalékká való grammatikalizálódása

Nincs tehát okunk rá, hogy Simonyi (1895) alap gondolatát elveszük. Mint Simonyi feltételezte, az *-ik* partitivusi toldalék eredetileg a T/3. birtokos személyjelölő egyik allomorfja lehetett. Az allomorfok között olyan jellegű hasadás történt, mint amilyen az *-ok* és az *-ak* többesjel (szintén csak tendencia-szerű) megoszlása. Mint a (26a,b) alatti minimális pár mutatja, főnévi tő esetén a *-k* többesjel többnyire *o* magánhangzóval,⁴ melléknévi tő esetén *a* magánhangzóval kombinálódik:

- (26) a. Míg a **kopaszok** a hálótermet takarították, ...
 (<http://www.nytud.hu/cgi-bin/pat3h.cgi>)
 b. a virágkóró dértől harmatos; a fák **kopaszak**,
 (<http://www.nytud.hu/cgi-bin/pat3h.cgi?zoom=3&session=587a73cb230ekopaszak>)

A T/3. birtokos személyjelölőt viselő birtokszónak csak személyes névmási birtokosa lehetett (hiszen nem névmási birtokos esetén csak a *-k* nélküli általános birtoklásjelölő toldalék került a birtokszóra). E névmási birtokos általában egy rejtett *pro* volt. Az általános és határozatlan névmási, a melléknévi és a sorszámnévi birtokszó ismeretlen okból a mai magyarban sem állhat hangzó személyes névmási birtokossal – vö.:

- (27) a. a fiúk mindegyike – *az ő mindegyikük – *pro* mindegyikük
 b. a fiúk valamelyike – *az ő valamelyikük – *pro* valamelyikük
 c. a versenyzők harmadika – *az ő harmadikuk – *a* *pro* harmadikuk
 d. a lányok szebbike – *az ő szebbikük – *a* *pro* szebbikük

Az *-ik* toldalékos birtokszók rejtett névmási birtokosának jelenléte a birtokos szerkezetben végül is elhomályosult, és ezzel párhuzamosan az *-ik* is elvesztette T/3. jegyét. A grammatikai birtokosból implicit, a kontextusból vagy a szituációból odaértett birtokos lett, a T/3. birtokos személyjelölő pedig személyjegy nélküli általános partitivusi jeggyé vált. A birtokosból és birtokszóból álló birtokos szerkezet csupán alaptagot tartalmazó főnévi kifejezéssé vált, de az megőrizte a birtokos szerkezet határozottságát, amennyiben tárgyként továbbra is tárgyas igeragozással járt együtt. Az effajta szintaktikai/morfológiai/szemantikai egyszerűsödés a grammatikalizációs folyamatok sajátja.

Mint Rebrus Péter felhívta rá a figyelmemet, nem véletlen, hogy a birtokos személyjelölő allomorfjai közül a nem illeszkedő *-ik* vált képzővé. A

⁴ Ez csak a nyelvbe újonnan bekerülő szavak esetén van mindig így. A főneveknek van egy olyan zárt osztálya, mely *-a-* kötőhangzóval veszi fel a többesjelet, mely tehát a melléknemekhez hasonlóan nyitótövű.

magyarban az inflexiós toldalékokra általánosan jellemző az illeszkedés; a képzők között találunk nem illeszkedőket.

Az *-ik* képzővé való grammatikalizálódásával új lehetőségek nyíltak meg az *-ik*-es névmások, számnevek és melléknevek előtt. Egyrészt, mint a (22) és (23) alatti példák bemutatták, főnévi használatban akár lexikális, akár névmási birtokossal birtokos szerkezetet alkothattak, és felvehették a produktív *-e* vagy *-ük* birtokos személyjelölőt, azaz, létrejöttek a *mindenike*, *mindenikük*, *némelyike*, *némelyikük* alakok. Másrészt lehetővé vált az *-ik*-es változatok módosítói használata. Valójában ezekről jóval korábbi adataink vannak, mint a *mindenike*, *mindenikük*, *némelyike*, *némelyikük* típusú alakokról.

Legkorábról az *-ik*-kel képzett sorszámnevek, köztük az 'első', illetve 'második' megfelelőjeként szintén sorszámnévként induló *egyik* és *másik* jelzői használata adatható. Már a kódexekben is találunk néhány példát:

- (28) a. Es hŵ kezzelek egyyk megh vagaa az papy feyedelemnek **egyik** zolgayat (JordK 609)
 b. es harymotuan **masyk** labadot vessed en zamra (JókK 11)
 c. **harmadyk** psalmus (FestK 299)
 d. **Negyedyk** Capitulum (Könyvecse 16r)

A középfokú melléknevek jelzői használata is előfordul szórványosan már az ómagyar korban is:

- (29) a. a harmadic vala Jacob patriarchanac az **kissebic** fia Joseph (Guary 032)
 b. az **yffyabbyk** ffya egybe gyeytte mynd az hŵ reezeeth (JordK 581)
 c. kŷ legottan az eghaznak **nagobik** tornara alasth cinaltata (KazK 28v)

A determinánsi, illetve módosítói szerepű *-ik* képzős névmásra az első ismert példa az 1516-os Jordánszky-kódexből való:

- (30) myndenyk vyteznek egy rezth (JordK 696)⁵

Összefoglalva az elmondottakat, az *-ik* toldaléknak birtokos személyjelölőből partitivusi képzővé való grammatikalizálódása az alábbi stádiumokra bontható:

- (i) Ósmagyar/korai ómagyar kor:
 az *-ik* egyike a T/3. birtokos személyjelölő allomorfjainak.

---

⁵ E példaért cikkem lektorának tartozom köszönettel.

- (ii) Hasadás történik az allomorfolk disztribúciójában:
 főnévi tő után: *-ok/ek*; névmási/sorszámnévi/fokozott-melléknévi tő után: *-ik*.
 Az *-ik*-es alakok rejtett T/3. birtokossal alkotnak birtokos szerkezetet:
pro_i minden-ik_i
- (iii) Az *-ik* partitivusi képzőként elemződik újra; a *pro* birtokos eltűnik.
 Az újraelemzés következményei:
- jelzői/determinánsi használat:
mindegyik/melyik/egyik/második/magasabbik lány
  - produktív birtokos személyjelölő toldalék lehetősége:
mindegyikük, egyikük, a szebbikük

6. A *-jA* partitivusi toldalékká való grammatikalizálódása

Az *-ik* mellett a melléknévi tőhöz kapcsolódó *-jA* toldalék, illetve a zéró E/3. személyraggal kiegészült *-jA* birtokos személyjelölő is átértelmeződhet partitivusi képzővé. Az *apraja, nagyja, szebbje* típusú melléknevek egy, a kontextusból vagy a szituációból azonosítható halmaz valódi részhalmazát jelölik. *-jA* toldalékuk nem elemezhető mindig E/3. *pro* birtokossal egyező személyjelölőként (legfeljebb csak akkor, ha a fölérendelt halmaz anyagnévvel nevezhető meg); utalhat többes számú implicit fölérendelt halmazra is, azaz, viselkedhet partitivusi értelmű főnévképzőként.

A (31a) típusú példában a birtokszóként, azaz főnévként használt mellékneveknek tulajdoníthatunk egyes szám 3. személyű rejtett deiktikus névmást, tehát elemezhetjük őket a (31b) alatti módon:

- (31) a. [Veszek ebből a szilvából.] A **puhájából** lekvár lesz, a **keményéből** befőtt.
 b. a *pro_i puhá-ja-Ø_i*

Azonban a (32a) és (33a) alatti mondatokban az odaértett birtokos többes számú, ha tehát a melléknév rejtett *pro* birtokossal alkotna szerkezetet, akkor *-jUk* toldalékot viselne. (32a)-ban és (33a)-ban a *-jA* toldalék már nem birtokos személyjelölő, hanem egy melléknévből partitivusi értelmű főnevet létrehozó képző. Úgy látszik, lexikális és fonológiai tényezőkön is múlik, hogy egy melléknév T/3. birtokos személyjelölőt vagy *-jA* partitivusi képzőt vesz inkább fel:

- (32) a. [A diákok levizsgáztak.] A **szorgalmasabbja/szorgalmasa** átment.
 b. [A diákok levizsgáztak.] A **szorgalmasabbjuk/*szorgalmasuk** átment.
- (33) a. [A dolgozatok jól sikerültek.] A **javát/nagyját** beadjuk egy konferenciára.
 b. [A dolgozatok jól sikerültek.] A ***javukat/*nagyjukat** beadjuk egy konferenciára.

A *-JA* partitivusi képző számnévvvel csak néhány idiomatikus kifejezésben kombinálódik:

- (34) a. **Harmadjára** jutottam be.
 b. **Hármasával** mentünk be.

Talán a *-JA* partitivusi főnévképző rejlik a főnévként használt *-JA* toldalékos negatív értelmű melléknevekben is. *A lustája, az ostobája, a zszugorija* típusú kifejezések mellett olykor a *világ lustája* változattal is találkozunk; ez a változat lehet a birtokos nélküli alakok forrása.

Végül említést érdemelnek a lexikalizálódott *-JA* toldalékos melléknevek is: *kövéérje, fehérje, sárgája*. Úgy látszik a *-JA* határozószóából is tud partitivusi főnevet képezni: *hátsz-ja, vissza-ja, utolsz-ja, hirtelenjében, hamarjában*.

7. Uráli párhuzamok: birtokos személyrag determinánsi szerepben

A birtokos személyjelölők nem-birtokosi, azonosító-determináló, partitivusi szerepben való használatát más uráli nyelvekben, többek között a hantiban, a many-siban, a szamojéd nyelvekben és az udmurtban is megfigyelték (lásd pl. Hajdú (1962), Sinor (1978), Gerland (2014), Janda (2015)). Nikolaeva (2003, 2014) három típusba sorolja az uráli birtokos személyjelölők nem birtokos funkcióit:

- i. Deiktikus funkció (a birtokos személyjelölővel ellátott kifejezés a konkrét beszédszituáció egyik elemére utal), például:

(35) t'ukona sira-da wər-cawey° (nyenyec)
 itt hó-E/3. piszkos
 'Itt piszkos a hó.'

(36) xæb'id'a to-x°na xal'a-da ŋoka
 szent tó-ban hal-E/3. sok
 'A szent tóban sok a hal.'

- ii. Kontrasztív-partitív funkció (a birtokos személyjelölővel ellátott kifejezés egy kontextusbeli előzmény elemére utal), például:

(37) a. Wera-h te-xt°ota ŋarka-doh səwa (nyenyec)
 Vera-GEN rén-PL.ABL.E/3. nagy-T/3. jó
 'Vera rénjeiből a nagy jó.'

b. t'uku° xasawa ŋæc'eke-xæt° ŋob-toh səwa
 e fű gyerek-PL.ABL egy-T/3. jó
 'E fűgyerekekből az egyikük jó.'

iii. Asszociatív funkció (a személyjelölő a konkrét vagy a kontextusbeli szituáció referenciapontjához köti a személyjelölővel ellátott kifejezés referensét), például:

(38) Tam hu:j-e:m xal'sa joxtəs? (hanti)
ez ember-E/1. hová jött
'Emberünk hová jött?'

(39) Mansəḡən ka:t a:mp. Wul a:mp pare:m-əs-li a:j a:mp-əl.
sétált két eb nagy eb megharapta kis eb-E/3.
'Két eb sétált. A nagy eb megharapta a kisebbiket.'

Az *-ik* toldalék funkciója az esetek többségében a Nikolaeva által kontrasztív-partitívnek nevezett típusba sorolható; azt fejezi ki, hogy az adott referens egy kontextuálisan meghatározott vagy a szituációban adott halmaz részhalmaza. A *-ja* nem birtokosi használata általában deiktikus jellegű; a szituációból derül ki, minek az *aprajá*-ról, *nagyjá*-ról, *javá*-ról stb. van szó. A birtokos személyjelölő asszociatív funkciója is általános a magyarban is; mint már Szabolcsi (1992) is felhívta rá a figyelmet, például az *iskolám* lehet az az iskola, ahová jártam, ahová járok, ahová a gyerekeim járnak, ahol tanítok, amelyről írtam, amelyet én terveztem, amely a mi utcánkban van, amelyet az imént említettem stb. Bár a magyarban kevésbé gyakoribak tűnik a birtokos személyjelölők nem birtokosi használata, mint más uráli nyelvekben (az udmurtban például az alanyok 30%-a, a tárgyak 40%-a visel ilyen toldalékot – I. Fraurud (2001)), a funkcionális hasonlóság alapján mégis valószínűleg uráli örökségről van szó. A birtokos személyjelölők nem birtokosi használatának viszonylag csekély gyakorisága a magyarban azzal függhet össze, hogy a magyar más uráli nyelvektől eltérően határozott névelőt is kifejlesztett, és a határozott névelő és a birtokos személyjelölők partitívusi–deiktikus–asszociatív használata részben azonos szerepet tölt be.

A birtokos személyjelölők partitívus-jelölővé, illetve határozottság-jelölővé való grammatikalizálódása nem kivételes sajátsága az uráli nyelveknek, de viszonylag kevés példáját ismerjük az uráli nyelvcsaládon kívül. Az uráli nyelvekben feltehetőleg az tette lehetővé e grammatikalizálódási folyamatot, hogy a birtokos személyjelölő rejtett névmási birtokost engedélyez a birtokos szerkezetben. A szintaktikai szerkezetben jelen lévő, nem hangzó pro névmás könnyen átértékelődhet csupán pragmatikailag kikövetkeztethető, implicit birtokossá. A pro eltűnése vezethet el a birtokos személyjelölő személyjegyének eltűnéséhez és általános partitívusi toldalékká való grammatikalizálódásához.

8. Összefoglalás

E tanulmányban amellet érveltem, hogy az *-ik* az ősmagyarban és talán még a korai ómagyarban is a T/3. birtokos személyjelölő egyik allomorfja volt. A kódexek korára az *-ik* és a többi allomorf között disztribúciós hasadás történt; főnévi tőhöz *-ok/ék*, névmási, fokozott melléknévi és sorszámnévi tőhöz *-ik*

járult. Ettől függetlenül az ómagyarban az *-ik*-kel ellátott névmások, számnevek és melléknevek még pro birtokost tartalmazó birtokos szerkezetek birtokszavai.

Idővel az *-ik* toldalékos elemek (először a sorszámnevek és melléknevek, majd jóval később az általános és határozatlan névmások) nem hangzó pro birtokosa eltűnt, és az *-ik* T/3. birtokos személyjelölőből partitívusi értelmű képzővé vált. A funkcióváltás jele az *-ik* képzős elem módosítói vagy determinánsi helyzetben való előfordulása, valamint az *-ik* -es elemen a produktív birtokos személyjelölők megjelenése. Ugyanakkor az *-ik* toldalékos elemek máig megőrizték a grammatikalizálódás kiindulópontjául szolgáló birtokos szerkezet határozottságát. A *-ja* toldalék melléknévi tőhöz járulva úgy vált egyes szám 3. személyű birtokos személyjelölőből partitívusi értelmű főnévképzővé, hogy közben birtokos személyjelölői, illetve általános birtoklásjelölői szerepét is megőrizte. A birtokos személyjelölők partitívusi, határozottságjelölő toldalékká való átértelmezése más uráli nyelvekben is végbement.

Hivatkozások

- Bartos Huba 2000. Az inflexiós jelenségek szintaktikai háttere. In: Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*, 653–762. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Benkő Loránd (szerk.) 1967. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Benkő Loránd 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Fraurud, Kari 2001. Possessive with extensive use: A source of definite articles? In: I. Baron et al. (szerk.) *Dimensions of Possession*, 243–267. John Benjamins. Amsterdam.
- Gerland, Doris 2014. Definitely not possessed? Possessives with non-possessive function. In: Thomas Gamerschlag, Doris Gerland, Rainer Osswald & Wiebke Petersen (szerk.) *Frames and Concept Types. Applications in Language and Philosophy*. Springer. Dordrecht.
- Hajdú Péter 1962. *Finnugor népek és nyelvek*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Hegedűs Attila 2014. Alaktörténeti problémák. *Magyar Nyelv* 110: 196–202.
- Janda, Gwen Eva 2015. Northern Mansi possessive suffixes in non-possessive function. *ESUKA – JEFUL* 2015, 6–2: 243–258.
- Korompay Klára 1992. A névszójelezés. In: Benkő Loránd (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/1: 321–354. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Korompay Klára 2011. Két nézőpont találkozása: magyartanítás más anyanyelvűeknek... és a magyar nyelvtörténet. In: Kádár Edith & Szilágyi N. Sándor (szerk.) *Szinkronikus nyelvléírás és diakrónia*, 148–162. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár.
- Melcsuk, Igor 1968. A magyar főnévragozás egy újabb modellje. *Magyar Nyelv* 61: 176–192.
- Melich János 1918. Adatok a magyar történeti nyelvtanhoz. *Magyar Nyelv* 14: 230–252.

- Nikolaeva, Irina 2002. The Hungarian external possessor in a European perspective. In: C. Hasselblatt & R. Blokland (szerk.), *Finno-Ugrians and Indo-Europeans: Linguistic and Literary Contacts*. 272–285. Studia Fenno-Ugrica Groningana 2. Shaker. Maastricht.
- Nikolaeva, Irina 2003. Possessive affixes in the pragmatic structuring of the utterance: evidence from Uralic. In: Pirkko Suihkonen & Bernard Comrie (szerk.) *International symposium on deictic systems and quantification in languages spoken in Europe and North and Central Asia. Collection of papers*, 130–145. Udmurt State University és Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. Izhevsk – Leipzig.
- Nikolaeva, Irina 2014. *A Grammar of Tundra Nenets*. Mouton de Gruyter. Berlin.
- Rebrus Péter 2000. Morfofonológiai jelenségek. In: Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*, 763-948. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Simonyi Zsigmond 1895. *Tüzetes magyar nyelvtan*. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- Sinor, Denis 1978. The nature of possessive suffixes in Uralic and Altaic. In: M.A. Yazayery et al. szerk.) *Linguistic and Literary Studies in Honor of A.A. Hill*. Vol.3: Historical and Comparative Linguistics, 257–266. Mouton. The Hague – Paris.
- Szabolcsi Anna 1992. *A birtokos szerkezet és az egzisztenciális mondat*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

É. Kiss Katalin

PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék

MTA Nyelvtudományi Intézet

ekiss@nytud.hu